

Якубець Альона

старший науковий співробітник
відділу історії ХХ століття,
Національний музей історії України,
(Київ, Україна)
museum_kyiv@ukr.net

Yakubets Aliona

Senior researcher,
Department of the history of the 20th century,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

СКЛЯНІ ВАЗИ В СИСТЕМІ ПОДАРУНКІВ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОМУ КЕРІВНИЦТВУ СРСР (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

GLASS VASES IN THE SYSTEM OF PRESENTS TO THE PARTY-STATE MANAGEMENT OF THE USSR (BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

Анотація

У статті, присвяченій дослідженню культові номенклатурного подарунка в СРСР, аналізуються різновиди подарунків за метою їх вручення, визначається: де, ким і коли були виготовлені подарунки (зокрема зі скла) для радянської партійно-державної еліти, що зберігаються у фондах Національного музею історії України.

Ключові слова: СРСР, УРСР, партійно-державна номенклатура, Йосип Сталін, Київський завод художнього скла, скляні вироби, техніка "галле".

Summary

The article is about the cult of nomenclature present in the USSR. The types of presents according to their purpose are analyzed. It is also defined, who, where, and when produced the presents (in particular, that of glass) for the Soviet party-state elite which are stored in the funds of the National Museum of Ukrainian History.

Key words: USSR, UkrSSR, party-state nomenclature, Josef Stalin, Kyiv art glass factory, glass products, 'Galle' technique.

Однією із основних причин збереження в українській управлінській системі рудиментів радянського номенклатурного минулого (кумівство, корупція, "подарунки" представникам влади тощо) є тривале перебуванням України у складі спочатку Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Це наклало певний відбиток на ментальність вітчизняних чиновників та вплинуло на формування певних бюрократичних традицій, що, власне, й зумовлює актуальність даної теми. Тим більше, вивчення такого явища, як культ номенклатурного подарунка в СРСР, ще не знайшло свого повного відображення ні в історичних, ні в музеєзнавчих дослідженнях. Ця проблематика в сучасній історіографії розглядається переважно в контексті узагальнюючих праць ширшої тематики¹ або править за ілюстративний матеріал у мемуарах². Водночас наявна матеріальна джерельна база дозволяє поглибити зазначену тему та розглянути її у вимірі історії функціонування державного апарату Радянської України.

У фондах Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігаються вази, виготовлені з кольорового скла. Ці вироби цікаві не лише з мистецького, а й із історичного погляду, оскільки на них розміщені портрети представників вищого керівного ешелону СРСР: Йосипа Сталіна, Микити Хрущова, Олексія Косигіна, Климента Ворошилова, Михайла Шверника, Анастаса Мікояна, Андрія Андрєєва. Власне, цим людям вази і призначалися – як подарунки, система яких у Радянському Союзі набула рис своєрідного культу. Від початків у номенклатурному середовищі радянської влади поступово вибудувалася своєрідна подарункова індустрія, де виготовлення т. зв. ювілейних ваз та кубків було лише одним (але досить вагомим) із сегментів.

Метою цієї статті є з'ясування причин культу номенклатурного подарунка в СРСР, а також визначення

1 *Восленский М.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991 – 624 с.; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – 539 с.

2 *Аллилуева С.* Двадцать писем к другу. – Нью-Йорк, 1967. – 216 с.; *Аллилуева С.* Только один год. – Нью-Йорк, 1969. – 175 с.

того, де, ким та коли були виготовлені вази, представлені у фондовій колекції НМІУ.

Приймати й дарувати коштовні подарунки було буденною справою в житті радянської партійно-державної еліти. Причини цього криються в таких обставинах. По-перше, захопивши владу, керівники більшовицької партії, переважно вчорашні люмпени й невдахи, раптово опинилися на верхівці суспільної піраміди, піднявшись до статусу, яким раніше володіла царська аристократія³. У своє розпорядження вони отримали казкові багатства: садиби, квартири, автомобілі, стайні, витвори мистецтва, залишені законними власниками або конфісковані в них на “справу революції”. Швидко з’ясувалося, що борці за щастя та рівність трудящих полюбляють багате життя і не можуть встояти перед спокусою. Зокрема, розкішні дачі колишньої московської імперської еліти еліта комуністична розподілила між собою вже в 1919 р.⁴. Поряд з цими та іншими матеріальними благами подарунки теж сприймалися старими більшовиками як своєрідна “компенсація” за роки поневірянь у в’язницях та на засланні, за перебування на нелегальному становищі⁵.

Другою причиною розквіту подарункової традиції стала кадрова політика, яку проводили більшовики від самого початку свого перебування при владі. В СРСР (втім, як і в сучасній Україні) при призначенні на керівну посаду далеко не завжди враховувався професіоналізм претендента. Зазвичай все залежало від лояльного ставлення вищого керівництва⁶. Тож насамперед чиновники намагалися догодити тим, від кого залежала їхня кар’єра. Вартість та оригінальність подарунка залежали від того, кому він адресувався. Дарували зброю, ювелірні прикраси, годинники, ексклюзивний посуд. Були й оригінальні подарунки. Так, наприклад, К. Ворошилову як кавалеристу часто дарували коней⁷. Отже, після більшовицького перевороту було фактично відновлено середньовічний звичай васальної данини сеньйору.

Однак у СРСР, окрім т. зв. внутрішньономенклатурної системи подарунків, існувала й інша – публічна, коли презенти більшовицьким лідерам робили представники трудових колективів, мистецьких та наукових установ, а також звичайні люди. Свого апофеозу цей своєрідний ритуал досяг у грудні 1949 р. під час святкування 70-річчя генерального секретаря ЦК КПРС Й. Сталіна, коли подарунки (всього – 23 162 од.⁸) прибували до Москви ешелонами⁹. Жодна держава у світі на той час не мала подібної традиції, не кажучи вже про її масштаби. У напівжебрацькій, голодній, зруйнованій війною країні її громадяни відправляли вождю ексклюзивні зразки промислового виробництва: посуд, килими, меблі, машини, техніку, одяг, відрізи тканини, головні убори, а також сувеніри – портрети, вази, кубки, барельєфи, виконані кращими майстрами.

Ідея необхідності підготовки подарунків для “улюбленого вождя” активно пропагувалася у ЗМІ. Задовго до ювілею в центральній, республіканській і місцевій пресі з номера в номер публікувалися вітання урядів держав, братніх партій, трудових колективів, а також фото їх подарунків, оповідання та вірші, присвячені сталінському ювілею¹⁰. У цьому разі у презенти вкладалося вже не утилітарне, а суто ідеологічне значення. Кожен трудовий колектив зобов’язаний був продемонструвати свою любов до “батька всіх народів”. Одним із подарунків Й. Сталіну був і ексклюзивний виріб Київського склотермосного заводу (з 1960 р. – Київський завод художнього скла, далі – КЗХС) – кубок з портретом вождя, який нині зберігається в НМІУ (Рис. 1).

До Другої світової війни на підприємстві випускалася продукція суто прикладного призначення: пляшки, аптечний посуд, колби для термосів. Однак після 1945 р. виробництво було переорієнтоване на виготовлення художнього та сортового скла¹¹. Щоправда, у перше повоєнне десятиліття перевага на заводі надавалася унікальним виробам урочистого характеру, а робота над речами масового виробництва нехтувалася¹². Згодом ситуація не надто змінилася, що засвідчує сатиричний журнал “Перець”, на сторінках якого в 1963 р. з’явилася замітка “Художні опудала та інше”, де було прокритиковано продукцію заводу. Мова йшла про вази для квітів, які більше нагадували “артилерійські гранати до важкої гармати”, через що їх, власне, ніхто не хотів купувати¹³.

Проте цього не можна сказати про посуд для вищого партійного керівництва. Станом на 1949 р. фахівці

3 Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 375.

4 Аллилуева С. Двадцать писем к другу... – С. 25.

5 Восленский М. Номенклатура... – С. 84.

6 Джилас М. Лицо тоталитаризма... – С. 241.

7 Аллилуева С. Только один год... – С. 160.

8 Журнов Е. “Всего поступило 23 62 подарка”: Что отправляли в Москву к 21 декабря / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/2618629> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

9 Подарки товарищу И. В. Сталину от трудящихся Венгерской народной республики / Правда. – 12 декабря 1949 г.

10 Від’їзд у Москву делегації Української РСР на святкування 70-річчя Й. В. Сталіна / Радянська Україна. – 20 грудня 1949 р.; О Сталине мудром, родном и любимом прекрасную песню слагает народ / Правда. – 12 декабря 1949 г.; Подарунки товарищеві Сталіну / Радянська Україна. – 17 грудня 1949 р.; *Строжовський*. Подарунок Сталіну / Радянське мистецтво. – 21 грудня 1949 р.; *Тичина П.* Вишиваємо Сталіна портрет / Київська Правда. – 18 грудня 1949 р.

11 *Аверьянова Л.* Становлення Київської школи художнього скла (1940–1960-ті рр.) // Національний музей історії України. – К., 2011. – С. 9.

12 *Малишко К.* Скло (радянський період) // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів, 1969. – С. 132.

13 Художні опудала та інше / Перець. – 1963. – № 7. – С. 2.

лабораторії заводу вже навчилися робити накладне скло та освоїли алмазне гранування¹⁴. Саме ці техніки й були використані при виготовленні “сталінського” кубка. Також при його оздобленні було застосовано техніку “галле” (за прізвиськом її автора – французького дизайнера XIX ст. Еміля Галле). Суть техніки полягала в тому, що спочатку прозорий скляний виріб покривався шаром кольорового скла червоно-малинового, синього, фіолетового, або жовтого кольору. Так, наприклад рубінового кольору на “сталінському” кубку досягли шляхом додавання до скла колоїдного розчину золота в суміші соляної та азотної кислот, відомого як “царська горілка”. Коли скло застигло, художник на кольоровій оболонці малював ту чи ту картину спеціальним асфальтним лаком, стійким до впливу кислот. Далі на виріб наносилася плавикова кислота, яка витравлювала незахищені ділянки скла доти, поки процес не зачіпав нижнього шару. Після чого виріб промивався, сушився, і все повторювалося на наступному шарі¹⁵. Отже, художник не наносив зображення, а акуратно, наче скульптор, знімав за допомогою плавикової кислоти шар за шаром, щоб отримати це зображення.

Це була дуже складна техніка. Все робилося вручну, тож виправити помилку було майже неможливо. В 1950-х рр. Київський склотермосний завод був єдиним підприємством в Україні, на якому вміли робити такий посуд. Цією технікою володіли художники Володимир Геншке, Лідія Мітяєва, Ася Зельдич¹⁶. Для виконання ж зображень на сталінському кубку було запрошено живописця Григорія Ульянова, який намалював погрудний портрет генераліссимуса та 4 сюжети в медальйонах на тему важливих на той час подій у історії УРСР: приєднання західноукраїнських земель у 1939 р., перемогу СРСР у німецько-радянській війні, післявоєнну відбудову Дніпрогесу та затвердження нової символіки радянської України¹⁷.

Вільний простір монументального кубка було пишно оздоблено алмазним грануванням: зірками, колосками пшениці, квітами, геометричним орнаментом. Його конічну кришку прикрашала п'ятикутна зірка, нині втрачена, побачити її можна лише на старому фото (Рис. 2). Така надмірно-показова розкіш та помпезність були характерною ознакою тогочасних мистецьких виробів. Такі речі в 1930–1950-х рр. вважалися модними та цінувалися партійною елітою. Сам цей мистецький стиль отримав назву “сталінський ампір”¹⁸.

Специфічною прикрасою кубка є також горизонтальні та вертикальні бронзові пояси, що ділять виріб на фрагменти. Прикраса ця з'явилася вимушено. Справа в тому, що кубок великий, його висота становить 163 см, а діаметр – 45 см, тому, відповідно, він дуже важкий. Майстри на заводі небезпідставно боялися, що кубок може не витримати власної ваги і тріснути, тому було прийняте рішення підсилити конструкцію таким оригінальним способом.

Всього Й. Сталін отримав на свій ювілей 1 992 художні вироби, серед яких переважали вази та кубки, виготовлені з різних матеріалів, але з очевидною перевагою фарфору¹⁹. Виробів зі скла або кришталю було небагато. Тож київський кубок з рубінового скла був по-своєму унікальним.

Й. Сталін особисто собі не взяв виготовлені з нагоди власного ювілею “народні дарунки”. Як писала згодом у мемуарах його дочка С. Аллілуєва, “...він не знав, навіщо це все йому <...> що йому з усім цим робити”²⁰. Тож після ювілею всі подарунки ювіляра були поділені між 3 московськими музеями: Жовтневої революції (14 847 од.), Образотворчого мистецтва ім. Пушкіна (8 231 од.) та Політехнічним (84 од.)²¹. У цих музеях були організовані постійно діючі виставки, які стали таким же обов'язковим місцем відвідування гостями радянської столиці, як і ВДНГ, ГУМ або Мавзолей²². Одну із цих виставок відвідала С. Аллілуєва, яка пізніше згадувала, що з усіх сторін на неї дивилося лише одне обличчя – її батька – у різних іпостасях: то у вигляді натхненного грузинського юнака, то в образі доброго сивого дідуся серед дітей, то як зображення партійного керівника, який стоїть серед членів Політбюро, широкоплечий та могутній, немов билинний богатир серед витязів. На думку доньки Сталіна, “...вся ця псевдонародна естетика ґрунтувалася на тому, щоб догодити смакам «вождя», а вождь прагнув полестити далеко не кращим традиціям народу, підтримка якого йому була необхідна”²³. Тож навіть після святкування ювілею подарунки продовжували виконувати пропагандистську функцію.

Після смерті Й. Сталіна виставково-ювілейний ажіотаж припинився. До залів Музею образотворчого мистецтва ім. Пушкіна повернули справжні твори мистецтва, а подарунки частково відправили до

14 *Вадро Ш.* Київський кристаль / Київська правда. – 4 листопада 1949 р. – С. 3.

15 Музей хрустала. Гусь-Хрустальный / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zhais.ru/R-vladimir-gus-hrust-muzei.html> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

16 *Авер'янова Л.* Вказ. праця. – С. 10.

17 Національний музей історії України (НМІУ). – Науково-уніфікований паспорт С–1 452, складений Авер'яною Л. І.

18 *Хан-Магомедов О.* «Сталинский ампи́р»: проблемы, течения, мастера // Архитектура сталинской эпохи: опыт исторического осмысления. – М., 2010. – С. 17.

19 *Жирнов Е.* “Всего поступило 23 162 подарка”...

20 *Аллилуева С.* Двадцать писем к другу... – С. 87.

21 *Жирнов Е.* Всего поступило 23 162 подарка”...

22 [Шуранова С.] Московские истории Сергея Ларькова. Памяти историка и географа / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/52179> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

23 *Аллилуева С.* Только один год... – С. 156.

фондосховища, частково передали різним організаціям Москви (автомобілі, мотоцикли, радіоприймачі)²⁴, частково повернули дарувальникам. Саме так київський кубок після XX з'їзду КПРС повернувся до столиці України та опинився в музеї заводу-виробника.

Однак система номенклатурних подарунків продовжила функціонувати, хоч вже безнадмірної помпезності та ажіотажу у ЗМІ. Серед партійної номенклатури зберігся як попит на відповідну продукцію Київського склотермального заводу, так і мода на неї. У тих самих техніках, що і сталінський кубок, упродовж 1950-х рр. були виконані подарункові вази з портретами представників вищої партійно-державної номенклатури тих років: М. Хрущова, К. Ворошилова, М. Шверника, А. Мікояна, А. Андрєєва та О. Косигіна (Рис. 3, 4). Їхні портрети створював головний художник КЗХС у 1954–1965 рр. Павло Аверков (Рис. 5). У фондах НМІУ зберігається альбом "Книга форм" за 1955 р., де представлено багато виробів цього митця – здебільшого, це речі, виготовлені до різноманітних ювілеїв партійних діячів, наприклад – декоративна ваза "Ленін і революція", а також серія ваз "Революціонери-демократи", на яких зображено російських літераторів М. Добролюбова, В. Белінського, М. Некрасова²⁵.

Подарунки представники партійної номенклатури УРСР підносили своїм сюзеренам у Москві на їхні ювілеї, потім ці вироби осідали на квартирах та дачах ювілярів. С. Алілуєва писала: "Всі ті подарунки, які «трудящі» присилали своїм вождям, лише мій батько передавав до музею. Будинки й дачі Ворошилова, Мікояна, Молотова були наповнені килимами, золотою та срібною кавказькою зброєю, коштовним фарфором <...> – що лише не прикрашало собою житла «ветеранів революції», і продовжувало надходити до їхніх будинків з усіх куточків світу, символізуючи собою «братню солідарність трудящих»"²⁶.

У фондах НМІУ вази опинилися завдяки тому, що кожне замовлення про всяк випадок виконувалося на заводі у 2 примірниках. Ваза могла пошкодитися під час виготовлення або транспортування. Якщо все проходило вдало, то один виріб ставав подарунком, а другий – експонатом у музеї КЗХС. У 2003 р. заводська колекція надійшла до НМІУ. З того часу кубок та вази експонувалися на виставках "Барви художнього скла" та "Мистецтво на службі радянської пропаганди".

Виробництво з використанням техніки "галле" було припинено на заводі на початку 1960-х рр. Існує версія, яка ще потребує підтвердження, що причиною цього стала низка онкологічних захворювань серед тих, хто працював за цією технологією. У будь-якому разі достеменно відомо, що П. Аверков помер саме від онкологічного захворювання. Тож експонати, які зберігаються нині в музеї, можна вважати унікальними.

Отже, поява культу номенклатурного подарунка була пов'язана з кадровою політикою більшовиків і побудованою ними системою влади. Подарунки, з одного боку, були прихованими хабарами, з іншого – відігравали важливу пропагандистську функцію. Експонати, представлені у НМІУ, належать до обох типів: вази до першого, кубок – до другого. В Радянському Союзі вибудувалася своєрідна подарункова індустрія, де виготовлення ювілейних ваз та кубків було одним із сегментів. Скляні вази з портретами іменинників, які виготовляв КЗХС, були популярним і доволі коштовним подарунком серед представників партійно-державного керівництва в СРСР. Вони відображають епоху, в яку були виготовлені, як за технологією, так і за мистецьким стилем. Оскільки виробництво їх було обмежено 1–2 примірниками, а з поч. 1960-х рр. вази такого типу взагалі були зняті з виробництва, нині вони є унікальними і коштовними експонатами Національного музею історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янова Л. Становлення Київської школи художнього скла (1940–1960-ті рр.) // Національний музей історії України: Тематичний збірник наукових праць. – Київ: Фенікс, 2011. – С. 7–16.
2. Аллилуєва С. Двадцять писем к другу. – Нью-Йорк: Harper & Row, 1967. – 216 с.
3. Аллилуєва С. Только один год. – Нью-Йорк: Harper & Row, 1969. – 175 с.
4. Альбом форм за 1955 г. // Національний музей історії України / Архів музею Київського заводу художнього скла.
5. Вадро Ш. Київський криштал / Київська правда. – 4 листопада 1949 р.
6. Від'їзд у Москву делегації Української РСР на святкування 70-річчя Й. В. Сталіна // Радянська Україна. – 20 грудня 1949 р.
7. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – Москва: Советская Россия, 1991. – 624 с.
8. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – Москва: Новости, 1992. – 539 с.
9. Журнов Е. "Всего поступило 23 162 подарка": Что отправляли в Москву к 21 декабря / [Электронный ресурс]: Коммерсантъ. – 15 декабря 2014 г. – Режим доступа: <http://kommersant.ru/doc/2618629> (дата

24 "Минор" для Сталина / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.oldtimer.ru/retrospective/10146> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

25 Альбом форм за 1955 г. // НМІУ. – Архів музею Київського заводу художнього скла.

26 Аллилуєва С. Только один год... – С. 159–160.

обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

10. *Малишко К.* Скло (радянський період) // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів: Львівський університет, 1969. – С. 192.

11. “Минор” для Сталина / [Электронный ресурс]: OLDTIMER.RU. – 23 октября 2013 г. – Режим доступа: <https://www.oldtimer.ru/retrospective/10146> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

12. Музей хрустала. Гусь-Хрустальный / [Электронный ресурс]: Мир путешествий. Владимирская область. – Режим доступа: <http://www.zhais.ru/R-vladimir-gus-hrust-muzei.html> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

13. Науково-уніфікований паспорт С–1 452, складений Авер'яною Л. І. // Національний музей історії України.

14. О Сталине мудром, родном и любимом прекрасную песню слагает народ / Правда. – 12 декабря 1949 г.

15. Подарки товарищу И. В. Сталину от трудящихся Венгерской народной республики / Правда. – 12 декабря 1949 г.

16. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – Москва: Политиздат, 1992. – 543 с.

17. *Строзовский.* Подарунок Сталіну / Радянське мистецтво. – 21 грудня 1949 р.

18. *Тичина П.* Вишиваємо Сталіна портрет / Київська Правда. – 18 грудня 1949 р.

19. *Хан-Магомедов О.* “«Сталинский ампир»: проблемы, течения, мастера” // Архитектура сталинской эпохи: опыт исторического осмысления / Рос. акад. архитектуры и строительных наук, Научно-исслед. ин-т теории и истории архитектуры и градостроительства; сост. и отв. ред. Ю. Л. Косенкова. – Москва, 2010. – С. 10–25.

20. Художні опудала та інше / Перець. – 1963. – № 7. – С. 2.

21. [Шуранова С.] Московские истории Сергея Ларькова. Памяти историка и географа / [Электронный ресурс]: Историко-просветительское, правозащитное и благотворительное общество “Московский Мемориал”. Проект “Уроки истории XX век”. – 16 сентября 2014 г. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/52179> (дата обращения 12.05.2018). – Название с экрана.

REFERENCE

1. *Averianova L.* Stanovlennia Kyivskoi shkoly khudozhnoho skla (1940–1960-ti rr.) // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: Feniks, 2011. – S. 7–16.

2. *Allylueva S.* Dvadsat pysem k druhu. – Niu-York: Harper & Row, 1967. – 216 s.

3. *Allylueva S.* Tolko odyh hod. – Niu-York: Harper & Row, 1969. – 175 s.

4. Albom form za 1955 h. // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy / Arkhiv muzeiu Kyivskoho zavodu khudozhnoho skla.

5. *Vadro Sh.* Kyivskiy kryshthal / Kyivska pravda. – 4 lystopada 1949 r.

6. Vidzid u Moskvu delehatsii Ukrainskoi RSR na sviatkuvannia 70-richchia Y. V. Stalina // Radianska Ukraina. – 20 hrudnia 1949 r.

7. *Voslenskyi M.* Nomenklatura. Hospodstvuiushchyi klass Sovetskoho Soiuza. – Moskva: Sovetskaia Rosyia, 1991. – 624 s.

8. *Dzhylas M.* Lytso totalyraryzma. – Moskva: Novosty, 1992. – 539 s.

9. *Zhyrnov E.* “Vseho postupylo 23 162 podarka”: Chto otpravlyaly v Moskvu k 21 dekabria / [Elektronnyi resurs]: Kommersant. – 15 dekabria 2014 h. – Rezhym dostupa: <http://kommersant.ru/doc/2618629> (data obrashcheniya 12.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

10. *Malyshko K.* Sklo (radianskyi period) // Narysy z istorii ukrainskoho dekoratyvno-prykladnoho mystetstva. – Lviv: Lvivskiy universytet, 1969. – S. 192.

11. “Mynor” dlia Stalyna / [Elektronnyi resurs]: OLDTIMER.RU. – 23 oktiabria 2013 h. – Rezhym dostupa: <https://www.oldtimer.ru/retrospective/10146> (data obrashcheniya 12.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

12. Muzei khrustalia. Hus-Khrustalnyi / [Elektronnyi resurs]: Myr puteshestvyi. Vladymyrskaia oblast. – Rezhym dostupa: <http://www.zhais.ru/R-vladimir-gus-hrust-muzei.html> (data obrashcheniya 12.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

13. Naukovo-unifikovanyi pasport S–1 452, skladenyi Averianovoiu L. I. // Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy.

14. O Stalyne mudrom, rodnom y liubymom prekrasnuiu pesniu slahaet narod / Pravda. – 12 dekabria 1949 h.

15. Podarky tovaryshchu Y. V. Stalynu ot trudiashchykhhsia Venherskoi narodnoi respublyky / Pravda. – 12 dekabria 1949 h.

16. *Sorokyn P.* Chelovek. Tsyvlyzatsyia. Obshchestvo. – Moskva: Polytyzdat, 1992. – 543 s.

17. *Strozhovskiy.* Podarunok Stalinu / Radianske mystetstvo. – 21 hrudnia 1949 r.

18. *Tychyna P.* Vyshyvaemo Stalina portret / Kyivska Pravda. – 18 hrudnia 1949 r.

19. *Khan-Mahomedov O.* “«Stalynskiy ampyr»: problemy, techeniya, mastera” // Arkhytektura stalynskoi epokhy: opyt ystorycheskoho osmysleniya / Ros. akad. arkhytektury y stroytelnykh nauk, Nauchno-ysled. yn-t teoryy y

ystoryy arkhytektury y hradostroytelstva; sost. y otv. red. Yu. L. Kosenkova. – Moskva, 2010. – S. 10–25.

20. Khudozhni opudala ta inshe / Perets. – 1963. – № 7. – S. 2.

21. [Shuranova S.] Moskovskyye ystoryy Serheia Larkova. Pamiaty ystoryka y heohrafa / [Elektronnyi resurs]: Ystoryko-prosvetytelskoe, pravozashchytne y blahotvorytelnoe obshchestvo "Moskovskiy Memoryal". Proekt "Uroky ystoryy XX vek". – 16 sentiabria 2014 h. – Rezhym dostupa: <http://urokiistorii.ru/article/52179> (data obrashcheniya 12.05.2018). – Nazvanye s ekrana.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 5

Рис. 4